

Franciszek MRÓZ

Uniwersytet Pedagogiczny
im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

SANKTUARIA KOŚCIOŁA RZYMSKOKATOLICKIEGO W PRZESTRZENI SAKRALNEJ POLSKI

1. Wprowadzenie

Obecny rok – 2016 – zapisze się w historii pątnictwa w Polsce złotymi głoskami, a to za sprawą uroczystości i wydarzeń obchodzonych w Kościele katolickim zarówno w skali naszego kraju, jak i międzynarodowym. Na pierwszy plan wysuwają się oczywiście Światowe Dni Młodzieży w Krakowie (26–31 lipca 2016 r.) z udziałem papieża Franciszka oraz 2,5-milionowej rzeszy młodzieży ze 187 krajów świata (por. www.kosciol.wiara.pl, www.krakow2016.com, www.gazetakrakowska.pl). Wizyta papieża Franciszka w Polsce ubogaciła obchody 1050. rocznicy Chrztu Polski, których centralne uroczystości rozpoczęły się 14–16 kwietnia na Ostrowie Lednickim, w Poznaniu i w Gnieźnie. Zwieńczeniem tych obchodów była uroczysta msza święta w sanktuarium na Jasnej Górze, którą w dniu 28 lipca 2016 roku odprawił papież Franciszek z przedstawicielami Episkopatu Polski. Od 8 grudnia 2015 roku do 20 listopada 2016 roku w Kościele katolickim trwa Nadzwyczajny Jubileusz Miłosierdzia, ogłoszony przez papieża Franciszka bullą *Misericordiae Vultus*. Zgodnie z dokumentem papieskim:

[...] w każdym Kościele lokalnym, w katedrze, która jest Kościołem-Matką dla wszystkich wiernych, bądź też w Konkatedrach lub też w innych kościołach o szczególnym znaczeniu, została otworzona na cały rok taka

sama Brama Miłosierdzia. Zależnie od decyzji biskupa ordynariusza będzie ona mogła być otworzona również w sanktuariach, nawiedzanych przez wielu pielgrzymów, którzy właśnie tam bardzo często doświadczają w sercu łaski i znajdują drogę do nawrócenia (www.w2.vatican.va/content/francesco/pl).

W Polsce ponad 650 kościołów lub kaplic zostało przez miejscowych ordynariuszy ogłoszonych Kościołami Jubileuszowymi Roku Miłosierdzia, a w nich otwarto Bramy Miłosierdzia. W grupie tej są wszystkie katedry Kościoła katolickiego obrządku łacińskiego i obrządku bizantyjsko-ukraińskiego i 312 sanktuariów. Pokłosiem tych wydarzeń jest ożywiony ruch pątniczy w sanktuariach i na szlakach pielgrzymkowych w Polsce.

W licznych publikacjach dotyczących pielgrzymowania i turystyki religijnej prezentowana jest sieć ośrodków i szlaków pielgrzymkowych w Polsce. Niestety, w większości opracowań klasyfikacja sanktuariów jest niekompletna, a prezentacja ilościowa znacząco zaniżona lub zawyżona – jak choćby w przypadku danych publikowanych przez Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC i Główny Urząd Statystyczny (DATKO 2014)¹.

Przedmiotem badań były sanktuaria Kościoła rzymskokatolickiego (Kościoła katolickiego obrządku łacińskiego) w Polsce. Badaniami objęto obiekty sakralne posiadające urzędowy statut sanktuarium, określony przepisami *Kodeksu prawa kanonicznego*, a więc mające stosowną aprobatę biskupa miejsca (*Kodeks prawa kanonicznego*, kan. 1230). Uwzględniono wyłącznie sanktuaria legitymujące się 1 września 2016 roku erygującym je dekretem biskupim, a także ośrodki, które w urzędowych wykazach poszczególnych diecezji oraz w dokumentach ordynariusza miejsca zostały określone mianem „sanktuarium”. Celem opracowania jest ilościowa prezentacja wszystkich ośrodków pielgrzymkowych w Polsce, a także klasyfikacja sanktuariów ze względu na przedmiot kultu, zasięg przestrzenny oddziaływania oraz patronat.

Prezentowane opracowanie jest rezultatem badań kameralnych i terenowych, które autor przeprowadził w latach 1995–2016. Badania terenowe zostały przeprowadzone w 380 sanktuariach w Polsce. Za podstawowe jednostki przestrzenne, którym przyporządkowano i w obrębie których analizowano badane ośrodki, przyjęto diecezje Kościoła rzymskokatolickiego, wydzielone w oparciu o bullę papieża Jana Pawła II *Totus Tuus Poloniae populus* z 25 marca 1992 roku.

¹ Według A. Datki (2014): „Obecnie w Polsce istnieje 1050 sanktuariów, w tym 793 maryjne, 126 Pana Jezusa i 131 świętych”.

2. Współczesna sieć sanktuariów w Polsce

Jednym z kluczowych problemów dla badaczy zajmujących się sanktuariami w poszczególnych regionach Polski bądź w skali całego kraju jest określenie, które z ośrodków pielgrzymkowych „zakwalifikować” do wykazu funkcjonujących sanktuariów. Problem ten postaramy się choć częściowo rozwiązać w prezentowanym opracowaniu. Na wstępie jednak konieczne wydaje się przybliżenie najczęściej cytowanych w literaturze przedmiotu definicji słowa „sanktuarium”. W kościelnym słowniku łacińsko-polskim łacińskie słowo „*sanctuarium*” tłumaczone jest jako: „świętość, miejsce święte, przybytek święty, kościół, świątynia w Jerozolimie” (JOUGAN 1992). Do najstarszych definicji sanktuarium należy XIX-wieczna definicja G. Moroniego (cyt za: DUDZIAK 1982), który przyjął, że sanktuarium to:

[...] kościół lub miejsce ogólnej pobożności i dalekich pielgrzymek wiernych chrześcijan z takich racji, jak: niezwykle wydarzenia religijne – np. cuda tam działane, zachowane wspaniałe pamiątki, święte obrazy i relikwie, możliwość zyskiwania odpustów specjalnie przyznawanych przez Stolicę Apostolską.

Z kolei papież Pius XII w 1956 roku określał mianem sanktuarium (cyt. za: DUDZIAK 1982):

[...] kościół, czyli sakralny budynek przeznaczony dla publicznego wykonywania kultu Bożego, który (np. z powodu cieszącego się czcią obrazu świętego, przechowywanych relikwii, działanego przez Boga cudu, możliwości zyskiwania specjalnych odpustów) jest przez lud wierny ustanowiony celem pielgrzymek dla uproszenia łask lub wyrażenia za nie podziękowania.

Obecnie obowiązującą w Kościele katolickim definicję sanktuarium zamieszcza *Kodeks prawa kanonicznego*, w którym w kanonie 1230 sanktuarium określone jest jako:

[...] kościół lub inne miejsce święte, do którego – za aprobatą ordynariusza miejscowego – pielgrzymują liczni wierni, z powodu szczególnej pobożności.

W kanonie 1234 zwrócono uwagę na zadania, jakie powinny być realizowane w sanktuariach, akcentując przede wszystkim sprawowanie Eucharystii i pokuty oraz gorliwe głoszenie słowa Bożego.

Podstawowym zatem warunkiem uznania danego miejsca świętego za sanktuarium jest jego kanoniczne zatwierdzenie. Warto jednak w tym

miejscu podkreślić, że *Kodeks prawa kanonicznego* został zatwierdzony przez papieża Jana Pawła II w 1983 roku. Zgodnie z kanonami tego kościelnego dokumentu, 325 obecnie funkcjonujących w Polsce sanktuariów została zatwierdzona bądź też ogłoszona przez ordynariusza miejsca stosowanym dekretem. Niemal 500 ośrodków pielgrzymkowych w Polsce takiego zatwierdzenia nie posiada, jednak ze względu na wielowiekową tradycję pielgrzymowania uroczystości odpustowe oraz znaczną liczbę przybyłych do nich pielgrzymów, zyskały sobie miano sanktuarium i za takie uważane są w oficjalnych wykazach diecezjalnych, a przede wszystkim przez mieszkańców danego regionu oraz pielgrzymów (BAGIŃSKI, KAMIŃSKI, OPALIŃSKI 2012). Dodatkowo bardzo często ośrodki pełnią te same funkcje co sanktuaria z oficjalną aprobatą władzy kościelnej. W *Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii* (2003), zatwierdzonym przez Konferencję Plenarną Kongregacji ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów w 2001 roku podkreśla się, że ośrodki takie

stanowią część „geografii” wiary i pobożności ludu Bożego, społeczności, która mieszka na określonym terytorium i która w duchu wiary pielgrzymuje do niebieskiego Jeruzalem.

Przedstawiona poniżej prezentacja ilościowa sanktuariów w Polsce była weryfikowana i aktualizowana na podstawie materiałów źródłowych – głównie schematyzmów, informatorów oraz czasopism diecezjalnych i prowincjalnych. Bardzo pomocne okazały się także wykazy sanktuariów w poszczególnych diecezjach, jakie autor otrzymał ze wszystkich kurii metropolitalnych i diecezjalnych Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce. Warto jednak podkreślić, że oficjalne wykazy sanktuariów w poszczególnych diecezjach publikowane w schematyzmach i informatorach diecezjalnych lub też zamieszczone na stronach internetowych są niestety w wielu przypadkach niepełne i nieaktualizowane.

Aktualnie (stan na 1 września 2016 r.) w Polsce rejestruje się ponad 820 sanktuariów związanych z Kościołem rzymskokatolickim. Wśród nich zdecydowanie dominują sanktuaria maryjne. Pozostałe poświęcone są kultowi Jezusa Chrystusa i Trójcy Świętej (sanktuaria Pańskie) oraz świętych i błogosławionych.

Sieć sanktuariów i szlaków pielgrzymkowych w Polsce ulega stałemu powiększeniu – tylko bowiem od 2000 roku, zgodnie z przepisem kanonu 1230 *Kodeksu Prawa Kanonicznego*, dekretem ordynariuszy miejsca erygowanych zostało ponad 230 nowych sanktuariów: 15 w 2000 roku, 18 w 2001, 23 w 2002, 21 w 2003, 11 w 2004, 10 w 2005, 12 w 2006, 12 w 2007, 17 w 2008,

11 w 2009, 14 w 2010, 22 w 2011, 8 w 2012, 10 w 2013, 9 w 2014 i 17 w 2015 roku. Do najmłodszych sanktuariów w Polsce – ustanowionych w 2016 roku – należy pięć ośrodków: sanktuarium bł. ks. Józefa Pawłowskiego we Włoszczowej (ustanowione dekretem ks. bpa Jana Piotrowskiego z 26 stycznia 2016 r.), sanktuarium św. Jana Bożego w Krakowie (dekret ks. kard. Stanisława Dziwisza z 8 marca 2016 r.), sanktuarium św. Jakuba w Małujowicach (dekret ks. abpa Józefa Kupnego z 26 kwietnia 2016 r.), sanktuarium św. Marii Magdaleny w Biłgoraju (dekret ks. bpa Mariana Rojka z 22 lipca 2016 r.) oraz sanktuarium Matki Bożej Tylickiej (dekret ks. bpa Andrzeja Jeża z 27 sierpnia 2016 r.). Ustanowienie w ostatnim 20-leciu ponad 250 sanktuariów (zgodnie z kanonami *Kodeksu prawa kanonicznego*) dają podstawy do odpowiedzi na pytanie, czy ośrodki te powstały w wyniku rosnącego kultu i ruchu pątniczego, czy też wpływ na to miały jeszcze inne czynniki. Przeprowadzone badania terenowe pozwalają stwierdzić, że ustanowienie nowych sanktuariów przez ordynariuszy miejsca jest procesem znacznie bardziej złożonym. Wśród sanktuariów powstałych w ostatnich latach są ośrodki, w których zasięg przestrzenny okazywanego kultu ogranicza się tylko do lokalnej wspólnoty parafialnej i nie rejestruje się w nich ruchu pielgrzymkowego, zatem zgodnie z przyjętymi w *Kodeksie prawa kanonicznego* nie zasługują na miano „sanktuarium”.

Warto zaznaczyć, że w kilku diecezjach ordynariusze miejsca podpisali dekrety „potwierdzające istnienie sanktuarium” – dotyczy to trzech sanktuariów w diecezji sandomierskiej (Bogoria, Ożarów i Raków; dekrety ks. bpa Andrzeja Dzięgi), osiem sanktuariów w diecezji tarnowskiej (Bochnia, Ciężkowice, Czarny Potok, Limanowa, Okulice, Pilzno, Przydonica i Zawada k. Dębicy; dekrety ks. bpa Wiktora Skworca – www.currenda.diecezja.tarnow.pl), a także sanktuarium maryjnego w Brzesku (arch. szczecińsko-kamińska; dekret ks. abpa Mariana Przykuckiego) oraz sanktuarium Matki Bożej Gietrzwałdzkiej w Gietrzwałdzie (archidiecezja warmińska).

W dotychczasowym dorobku badawczym z zakresu typologii ośrodków pielgrzymkowych, wyróżniają się dwa nurty: pierwszy – w ramach studiów historycznych², drugi (do którego powrócimy w dalszej części

² I. Sołjan opracowała typologię historyczno-genetyczną maryjnych ośrodków kultowych w Karpatach Polskich, przyjmując za główne kryteria genezę ośrodka, czas powstania ośrodka i ciągłość kultu (SOŁJAN 2002, s. 143–146). Z kolei P. Gach dokonał podziału sanktuariów funkcjonujących na ziemiach polskich w XIX w., wyróżniając: sanktuaria maryjne, sanktuaria Męki Pańskiej, sanktuaria Świętych Pańskich. W grupie sanktuariów Męki Pańskiej P. Gach dodatkowo wydzielił trzy typy: sanktuaria powstałe w średniowieczu, w których nabożeństwa i praktyki religijne koncentrowały się na relikwiach Krzyża Świętego oraz na krucyfik-

opracowania) – w dziedzinie geografii religii. Najbardziej powszechny podział ośrodków kultu religijnego zamieszcza *Kodeks prawa kanonicznego*, który ze względu na rodzaj kultu wyróżnia sanktuaria Pańskie, maryjne i świętych. Ogólnie stosowany jest również podział ze względu na patronat (sanktuaria diecezjalne i zakonne), a w przypadku sanktuariów maryjnych podział na ośrodki z wizerunkami koronowanymi i niekoronowanymi (WITKOWSKA 1996). A. DATKO (1986) dokonał z kolei podziału sanktuariów ze względu na stopień ich rozwoju, wyróżniając sanktuaria właściwe, w rozwoju, oraz w zarodku.

Jak już wspomniano, najliczniejszą grupę sanktuariów w Polsce – ze względu na przedmiot kultu – stanowią sanktuaria maryjne, których obecnie funkcjonuje 538 (66% ogółu). W tej grupie w 232 ośrodkach znajdują się wizerunki Najświętszej Maryi Panny koronowane na prawie papieskim osobiście przez papieża lub „w imieniu i powagą papieża”, po otrzymaniu stosownego zezwolenia od Kongregacji Kultu Bożego Stolicy Świętej (WITKOWSKA 1996). W ponad 120 ośrodkach kultem otaczane są wizerunki maryjne koronowane na prawie diecezjalnym. Należy podkreślić, że tylko w latach 2000–2015 dokonano w Polsce 38 koronacji papieskich oraz ponad 90 koronacji biskupich wizerunków Matki Bożej. W dwóch pierwszych trymestrach 2016 roku odbyły się trzy koronacje na prawie diecezjalnym – 22 maja 2016 roku ks. abp Wacław Depo ukoronował łaskami słynący obraz Matki Bożej Sanceckiej w kościele pw. św. Jakuba Starszego Apostoła w Sance, 4 czerwca 2016 roku ks. kard. Marian Jaworski ukoronował obraz Świętej Rodziny – *Salus Infirmorum* w sanktuarium diecezjalnym św. Jana Bożego Patrona Chorych w Krakowie (www.bonifratrzy.pl), a 4 września 2016 roku ks. kard. Stanisław Dziwisz nałożył korony na obraz Matki Bożej Częstochowskiej w Ślemieniu na „Jasnej Górze”. Warto również zaznaczyć, że w ostatnich latach koronowane zostały również wizerunki niemaryjne – jak na przykład św. Anny (w Lubartowie i Prostyni), obraz św. Antoniego w Chełmie, obraz Pana Jezusa Miłosiernego w sanktuarium Miłosierdzia Bożego w Toruniu oraz obraz Świętej Rodziny w sanktuarium św. Józefa Opiekuna Rodzin w Kielcach (wszystkie koronacje na prawie diecezjalnym) (MRÓZ, MRÓZ 2012).

Biorąc pod uwagę wezwanie maryjnych *loca sacra*, to najliczniejszymi grupami są sanktuaria: Matki Bożej Pocieszenia (50 sanktuariów), Matki Bożej Bolesnej (34), Matki Bożej Fatimskiej (30), Matki Bożej Łaskawej (23),

sach i wizerunkach Chrystusa Ukrzyżowanego lub Chrystusa ukazanego z krzyżem, kalwarie, sanktuaria, w których czczono jerozolimską kopię Grobu Chrystusa (GACH 2003, s. 154).

Matki Bożej Nieustającej Pomocy (19), Matki Bożej Różańcowej (19), Matki Bożej Szkaplerznej (18), Matki Bożej Królowej/Opiekunki Rodzin (14), Matki Bożej Częstochowskiej (9) i Matki Bożej Ostrobramskiej (6).

W ostatnim 15-leciu największy wzrost ilościowy nowych ośrodków odnotowano w grupie sanktuariów świętych i błogosławionych. W latach 2000–2015 powstało bowiem dekretem ordynariusza miejsca 68 tego typu sanktuariów. Powstanie tych ośrodków należy wiązać przede wszystkim z wyniesieniem do chwały ołtarzy Polek i Polaków, a także z renesansem kultu świętych i błogosławionych cieszących się wielką czcią wśród wiernych w średniowieczu – między innymi św. Rocha (sanktuarium w Mikstacie i w Osieku), św. Jakuba (sanktuarium w Jakubowie, Lęborku, Więclawicach Starych, Szczyrku i w Małujowicach), św. Barbary (sanktuarium w Strumieniu), św. Marii Magdaleny (sanktuarium w Biłogoraju) i św. Idziego (sanktuarium w Wyszku). W ostatnim 30-leciu kanonizowanych zostało 14 Polek i Polaków. Święty Jan Paweł II kanonizował dziewięciu błogosławionych: Maksymiliana Marię Kolbę (kanonizowany 10.10.1982 r.), Alberta Chmielowskiego (12.11.1989 r.), Rafała Kalinowskiego (17.11.1991 r.), Jadwigę Andegawęńską (8.06.1997 r.), Jana z Dukli (10.06.1997 r.), księżną Kingę (16.06.1999 r.), s. Faustynę Kowalską (30.04.2000 r.), bpa Józefa Pelczara (18.05.2003 r.) oraz Urszulę Ledóchowską (18.05.2003 r.). Do chwały ołtarzy, jako błogosławionych Jan Paweł II wyniósł 155 osób pochodzących z Polski (www.opoka.org.pl/). Papież Benedykt kanonizował Zygmunta Gorzdzowskiego, Józefa Bilczewskiego (16.10.2005 r.) oraz Szymona z Lipnicy (3.06.2007 r.), zaś papież Franciszek – Jana Pawła II (27.04.2014 r.) i O. Stanisława Papczyńskiego (5.06.2016 r.). Następstwem tych kanonizacji i beatyfikacji było erygowanie dekretem miejscowego biskupa kilkudziesięciu sanktuariów poświęconych nowym świętym i błogosławionym.

W sumie w Polsce rejestruje się obecnie 176 sanktuariów świętych i błogosławionych. W grupie tych ośrodków pielgrzymkowych na szczególną uwagę zasługują sanktuaria o randze międzynarodowej – św. Maksymilina Marii Kolbego w Niepokalanowie, sanktuarium św. Jana Pawła II w Krakowie oraz sanktuarium bł. ks. Jerzego Popiełuszki w Warszawie. Na wyróżnienie zasługują także sanktuaria o randze ponaddiecezjalnej i diecezjalnej: św. bpa Józefa Sebastiana Pelczara w Korczynie i w Przemyślu, św. abpa Józefa Bilczewskiego w Wilamowicach, św. Brata Alberta w Krakowie, św. Rafała Kalinowskiego w Czernej, św. Jana z Dukli w Dukli, św. Jadwigi Królowej w Krakowie, św. Zygmunta Gorzdzowskiego we Wrocławiu, św. Kingi w Starym Sączu i w Nowym Korczynie, św. s. Faustyny Kowalskiej w Kiekrzu i w Świnicach Warckich, św. Urszuli Ledóchowskiej

w Pniewach, św. Maksymiliana Marii Kolbego w Gdyni, Pabianicach, Szczukach i w Zduńskiej Woli, św. Szymona z Lipnicy w Lipnicy Murowanej, św. Jana Pawła II w Krośnie, Radzyminie i w Staszowie, św. Stanisława Papczyńskiego w Górze Kalwarii, bł. Karoliny Kózkówny w Zabawie, bł. Honorata Koźmińskiego w Nowym Mieście nad Pilicą, bł. Anieli Salawy w Sieprawiu, bł. Wincentego Frelichowskiego w Toruniu, bł. Sancji Szymkowiak w Poznaniu oraz bł. Wincentego Lewoniuka i 12 towarzyszy w Pratulinie.

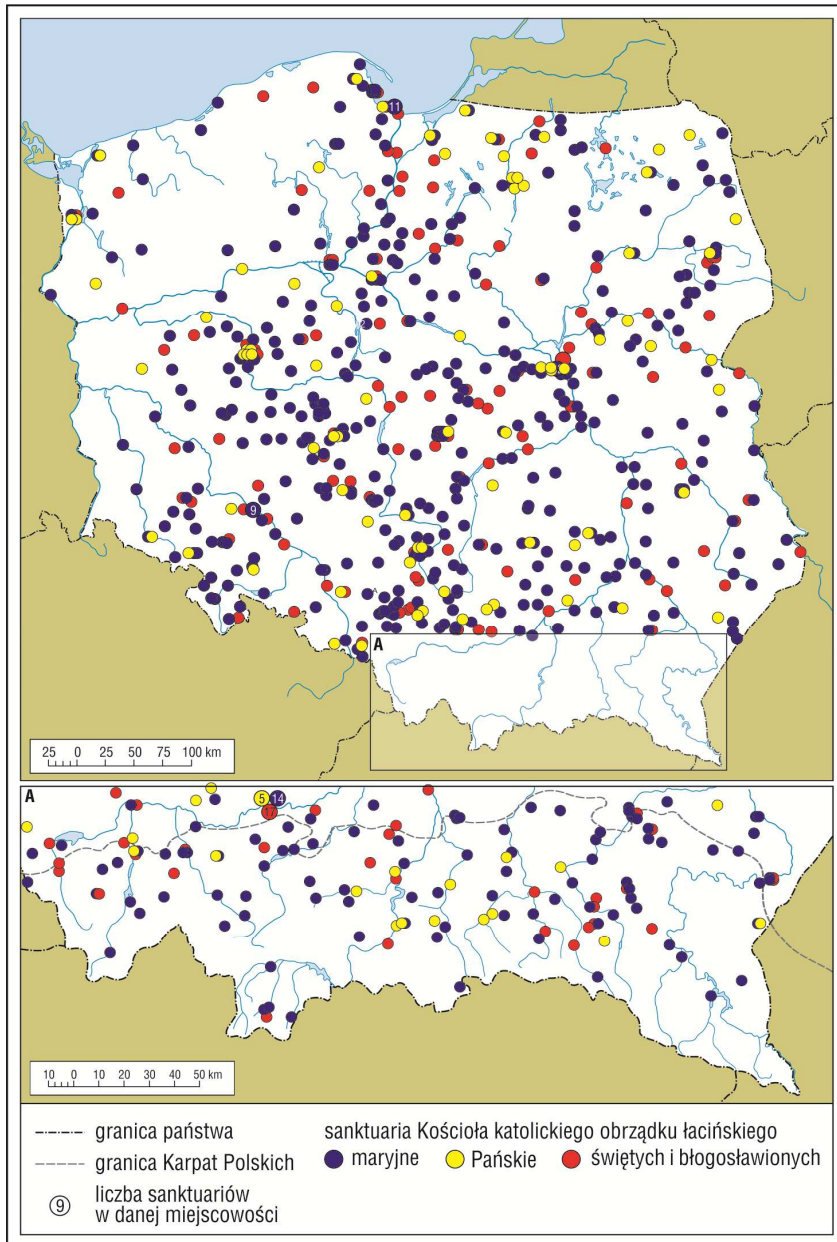
Jednocześnie w ostatnim 20-leciu można zaobserwować proces powstania nowych sanktuariów świętych, których kult od wieków jest w Polsce bardzo mocno utrwalony – między innymi św. Antoniego (sanktuaria w Boćkach, Brodnicy, Chełmie, Dąbrowie-Górnicy, Jaśle, Mińsku Mazowieckim, Ostrołęce, Ratowie, Suszu i w Warszawie), św. Józefa (sanktuaria w Bolesławowie, Częstochowie, Kielcach, Nisku, Prudniku, Rudzie Śląskiej, Siedlcach, Słupsku i w Wadowicach), św. Floriana (sanktuarium w Chorzowie), św. Wojciecha (sanktuaria w Białymstoku, Świętym Gaju, Gdańsku, Gdańsku-Świbnie, Cieszęcinie i w Gorzędzieju k. Tczewa), św. Stanisława Biskupa Męczennika (sanktuaria w Piotrawinie, Skierniewicach), św. Rocha (sanktuaria w Mikstacie, Osieku i Słocinie), św. Idziego (sanktuaria w Mikorzynie i w Wyszowie), św. Barbary (sanktuarium w Strumieniu) oraz św. Walentego (sanktuarium w Bieruniu Starym). Pokłosiem rozwiniętego w Kościele katolickim kultu włoskiego zakonnika i stygmatyka – św. Ojca Pio, jest wiele ośrodków kultu kapucyna w Polsce, z których trzy uzyskało statut sanktuarium – Terliczka, Przepróżna Górka i Warszawa. Wraz z rozwojem kultu Matki Bożej Fatimskiej rozwija się kult bł. Franciszka i Hiacyncy Marto – dzieci z Fatimy, których sanktuaria powstały w Szczecinie i w Pajęcznie. Z kolei rozwój kultu św. Michała Archanioła w Miejscu Piastowym został również doceniony erygowaniem sanktuarium pod jego wezwaniem. Powstanie wielu sanktuariów świętych i błogosławionych jest również następstwem wydarzeń obchodzonych w całym Kościele katolickim – przykładem może być sanktuarium św. Jana Marii Vianneya – patrona kapłanów, które powstało w Mzykach w 2009 roku, a więc w trakcie obchodzonego w Kościele katolickim Roku Kapłańskiego (19 czerwca 2009 r. – 11 czerwca 2010 r.).

Trzecią grupę ośrodków pielgrzymkowych w Polsce stanowią sanktuaria Pańskie – miejsca w ziemi uświęconej życiem Jezusa Chrystusa (Ziemia Święta) oraz miejsca i świątynie na całym świecie, upamiętniające Jego życie i dzieło, z wizerunkami przedstawiającymi tajemnice życia Zbawiciela (Zwiastowanie, Wcielenie, Narodzenie, Pokłon Trzech Króli, Chrzest, Dzie-

ciństwo, Przemienienie Pańskie, Mękę Pańską, Zmartwychwstanie oraz Wniebowstąpienie), krucyfikami i obrazami przedstawiającymi Jego śmierć krzyżową oraz z replikami Świętych Schodów i Świętego Grobu. Do tego typu sanktuariów należą również kalwarie oraz kościoły i kaplice, w których przechowuje się relikwie związane z tajemnicą męki i śmierci Chrystusa (relikwie Drzewa Krzyża św. i narzędzi Męki Pańskiej), jak też sanktuaria Trójcy Świętej, eucharystyczne, Bożej Opatrzności oraz Bożego Miłosierdzia (BILSKA-WODECKA, MRÓZ 2005).

Współczesna sieć sanktuariów Pańskich w Polsce obejmuje 105 sanktuariów. Pierwsze sanktuaria Pańskie powstały na przełomie XII i XIII wieku w okresie wypraw krzyżowych, kiedy w Europie rozwijał się kult relikwii Męki Pańskiej, Krzyża św., Najświętszej Krwi Chrystusa oraz Bożego Grobu. Wśród średniowiecznych Pańskich *loca sacra* najwyższą rangę miało sanktuarium eucharystyczne w Poznaniu, sanktuarium Świętego Grobu w Miechowie oraz klasztor Benedyktynów na Łysej Górze w Górach Świętokrzyskich. Sanktuarium świętokrzyskie już pod koniec XIV wieku uzyskało prymat wśród pozostałych sanktuariów na ziemiach polskich. W literaturze przedmiotu sanktuarium to uznawane jest za pierwsze narodowe sanktuarium Polski i rangę tę miało zasadniczo aż do słynnej obrony Jasnej Góry w 1655 roku.

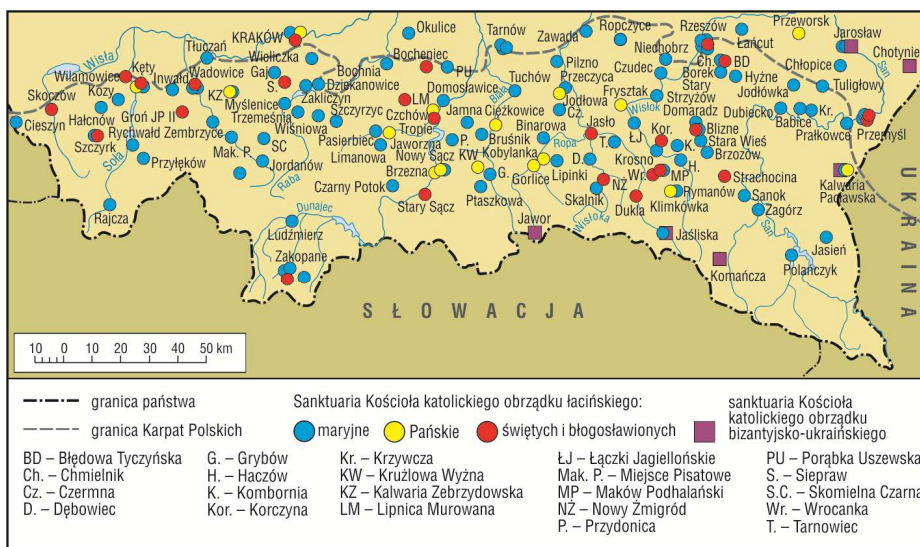
Najliczniejszą grupą wśród sanktuariów Pańskich w Polsce stanowią sanktuaria Bożego Miłosierdzia. Gwałtowny rozwój kultu Bożego Miłosierdzia nastąpił od lat 90. XX wieku, a wiązał się przede wszystkim z beatyfikacją (18 kwietnia 1993 r.) i kanonizacją (30 kwietnia 2000 r.) s. Faustyny Kowalskiej – Apostołki Bożego Miłosierdzia, a także ustanowieniem przez św. Jana Pawła II w 2000 roku święta Miłosierdzia Bożego dla całego Kościoła (obchodzone w II Niedzielę Wielkanocną). Podczas ostatniej pielgrzymki do Ojczyzny 17 sierpnia 2002 roku św. Jan Paweł II dokonał konsekracji nowej bazyliki w sanktuarium Bożego Miłosierdzia i zawierzył Miłosierdziu Bożemu cały świat. Kolejnym impulsem do dalszego rozwoju kultu Bożego Miłosierdzia będzie niewątpliwie wspomniany we wstępie Nadzwyczajny Rok Miłosierdzia. Następnym etapem rozwoju kultu Miłosierdzia Bożego było powstanie diecezjalnych sanktuariów Miłosierdzia Bożego. W sumie, w latach 1992–2015 powstało w Polsce 26 sanktuariów pw. Miłosierdzia Bożego (MRÓZ 2008). Ponad 30 sanktuariów Pańskich powstało w wyniku kopiowania lub odtwarzania z innych sanktuariów (lub obiektów sakralnych) przedmiotu kultu (w literaturze przedmiotu ten proces nie w pełni poprawnie nazywany jest translokacją kultu): figury Dzieciątka Jezus w Pradze (Jodłowa), obrazu *Veraicon* (Kruźłowa), figury Pana Jezusa

Rys. 1. Sanktuaria Kościoła katolickiego w Polsce (stan na 1 września 2016 r.)
Źródło: opracowanie własne

Nazareńskiego (Warszawa), kaplicy Świętych Schodów (*Santa Scala*) w Rzymie (Sońnica), kalwarii (Głotowo, Góra Świętej Anny, Kalwaria Pałacowska, Kalwaria Zebrzydowska, Pakość, Sadowie Golgota, Serpelice, Ujście n. Notecią, Wąsosz Górny, Wejherowo, Wiele), kaplicy Bożego Grobu (Miechów, Przeworsk), obrazu Pana Jezusa Miłosiernego z sanktuarium Miłosierdzia w Wilnie (Myślibórz, Sokołów Podlaski), obrazu Pana Jezusa Miłosiernego „Jezu ufam Tobie” w sanktuarium Miłosierdzia Bożego w Krakowie-Łagiewnikach (Biała Podlaska, Białystok, Gdańsk-Wrzeszcz, Kalisz, Kielce, Łomża, Łódź, Ostrowiec Świętokrzyski, Ożarów Mazowiecki, Poznań, Szczecin, Toruń, Warszawa) oraz krzyża na Giewoncie (Pustkowo).

W rozmieszczeniu przestrzennym sanktuariów w Polsce widoczna jest ich koncentracja w regionach fizycznogeograficznych nawiązujących do dawnych dzielnic historycznych Korony – głównie w południowej części Małopolski, w Wielkopolsce, a także na Mazowszu i Warmii (rys. 1). Wyraźne zagęszczenie ośrodków pielgrzymkowych występuje zwłaszcza w regionie Karpat Polskich, gdzie rejestruje się ponad 130 sanktuariów (tj. ok. 15% ogółu) (rys. 2) (SOŁJAN 2002). Zdecydowana większość (ok. 80%) tych ośrodków związana jest z kultem Najświętszej Maryi Panny. W grupie karpaccich sanktuariów maryjnych 35 ośrodków szczyty się wizerunkami Matki Bożej koronowanymi na prawie papieskim, zaś 17 na prawie bisku-

Rys. 2. Sanktuaria Kościoła katolickiego w Karpatach Polskich (stan na 1 września 2016 r.)

Źródło: opracowanie własne

pim (MRÓZ, MRÓZ 2012). Na terenie Karpat Polskich funkcjonują także jedne z najstarszych sankturiów świętych i błogosławionych na ziemiach Polski – między innymi sanktuarium św. Świerada i Benedykta w Tropiu i sanktuarium św. Kingi w Starym Sączu. Pierwsze sanktuaria Pańskie związane z kultem cudownych wizerunków Chrystusa powstały w tym regionie w XVI wieku. Na początku XVII wieku powstały tu z kolei pierwsze sanktuaria kalwaryjskie związane z kultem Męki Pańskiej – Kalwaria Zebrzydowska i Kalwaria Paławska.

Na Wyżynie Śląsko-Krakowskiej i Wyżynie Małopolskiej funkcjonuje ponad 70 sankturiów, z czego siedem w Częstochowie. W tej grupie największą rangę ma sanktuarium Matki Bożej Częstochowskiej na Jasnej Górze – najważniejsze sanktuarium Kościoła katolickiego w Polsce. Na wyróżnienie zasługuje również sanktuarium Matki Bożej Piekarskiej w Piekarach Śląskich, sanktuarium Relikwii i Drzewa Krzyża św. na Świętym Krzyżu (ośrodek o randze krajowej), a także sanktuaria maryjne o randze ponaddiecezjalnej w Gidlach, Leśniowie i sanktuarium Bożego Miłosierdzia w Dolinie Miłosierdzia w Częstochowie.

Na obszarze Pojezierza Wielkopolskiego funkcjonuje obecnie ponad 60 sankturiów, przy czym 11 z nich znajduje się w Poznaniu (Przemienienia Pańskiego, Krzyża Świętego, Bożego Ciała, Najświętszej Krwi Pana Jezusa, Miłosierdzia Bożego, Matki Bożej Nieustającej Pomocy, Matki Bożej w Cudy Wielmożnej Pani Poznania, Matki Bożej Różańcowej, Świętości Życia, św. Józefa i bł. Sancji Szymkowiak). Na Nizinie Mazowieckiej i w obrębie historycznego Mazowsza znajduje się także ponad 60 sankturiów, z czego 24 ośrodki funkcjonują w Warszawie. Najważniejszymi sanktuariami na Mazowszu jest NMP Niepokalanej Wszechpośredniczki Łask i św. Maksymiliana Marii Kolbego w Niepokalanowie oraz sanktuarium bł. ks. Jerzego Popiełuszki w Warszawie.

Znaczne nagromadzenie sankturiów występuje na Pojezierzu Mazurskim, a zwłaszcza na terenie historycznej Warmii. Najstarsze z nich związane są z kultem Najświętszego Ciała i Krwi Pańskiej, powstałe w XIV-XV wieku w Głotowie i Bisztyнку. Na obszarze archidiecezji warmińskiej rejestruje się obecnie 23 sanktuaria (www.archwarmia.pl/). W tej grupie na uwagę zasługują przede wszystkim dwa sanktuaria maryjne o zasięgu ponadregionalnym – Święta Lipka oraz Gietrzwałd. Większość warmińskich sankturiów Pańskich to sanktuaria pasyjne (Krzyża św.), które swoimi początkami sięgają okresu odnowy potrydenckiej. Warto również podkreślić, że w ostatnim 20-leciu na Warmii w wyniku przede wszystkim translokacji kultu powstały także nowe sanktuaria maryjne – Matki Bożej Fatimskiej (Bis-

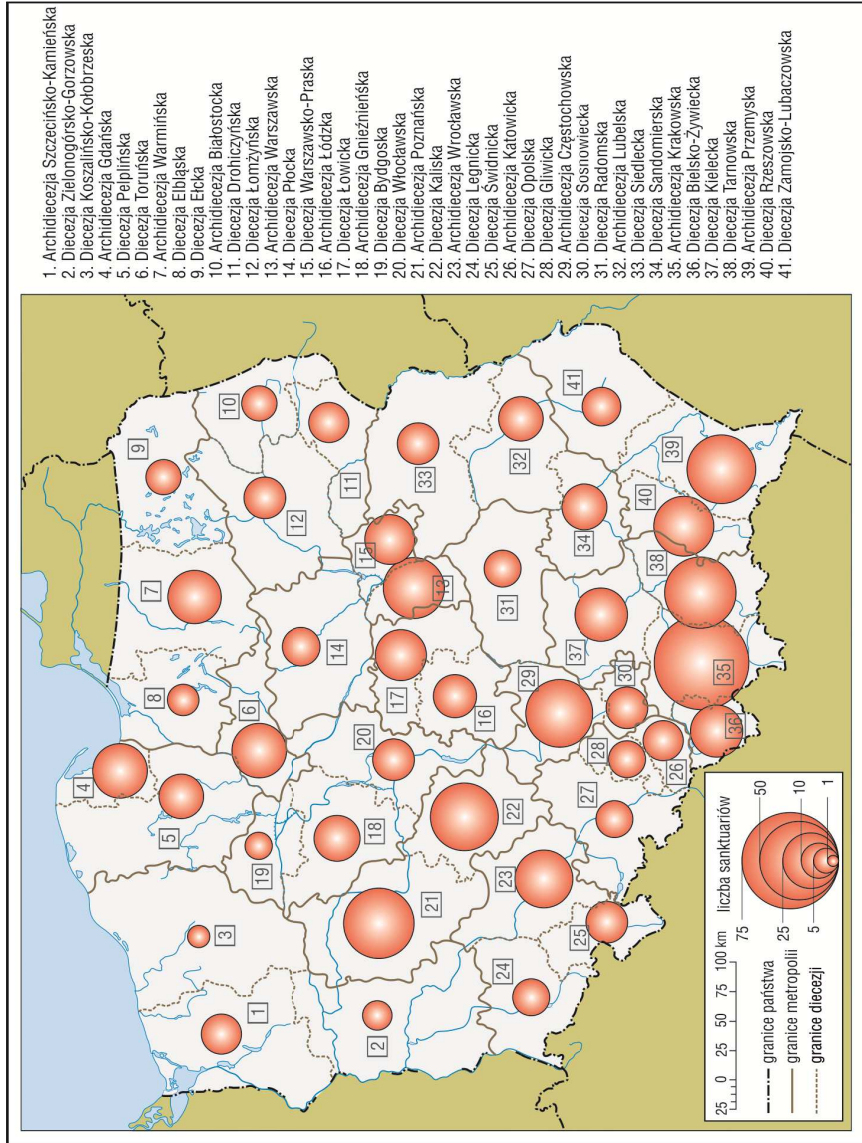
kupiec Reszelski, Braniewo, Korsze, Lubajny, Olsztyn i Rozogi) i wspomniane już dwa sanktuaria Miłosierdzia Bożego w Olsztynie.

Najwięcej sanktuariów rejestruje się obecnie w diecezjach: krakowskiej (72 sanktuaria), poznańskiej (40), tarnowskiej (40), przemyskiej (38), kaliskiej (37), częstochowskiej (36) i kieleckiej (22). Najmniej natomiast funkcjonuje w diecezjach położonych w zachodniej i wschodniej Polsce, czyli w diecezji koszalińsko-kołobrzeskiej (4), bydgoskiej (6), zielonogórsko-gorzowskiej (7), białostockiej (9), zamojsko-lubaczowskiej (10) i ełckiej (10) (rys. 3).

Na koncentrację sanktuariów w diecezji krakowskiej zapewne istotny wpływ miała dobrze rozbudowana sieć placówek zakonnych, a także sama ranga biskupstwa w strukturach Kościoła w Polsce. W 1186 roku papież Urban III w bulli *In eminenti Sedis* wziął w opiekę św. Piotra biskupstwo krakowskie i wydał szereg przywilejów kościelnych, dzięki którym diecezja krakowska miała po metropolii gnieźnieńskiej najwyższą rangę spośród pozostałych diecezji polskich. Rangę kościelną biskupstwa krakowskiego podnosił także kult i grób św. Stanisława Biskupa i Męczennika w katedrze na Wawelu (KUMOR 1998). Kościół katedralny był od 1320 roku miejscem koronacji królów i królowych polskich, a od pogrzebu króla Władysława Łokietka w 1333 roku także *necropolis regum*. Z kolei niewielka liczba sanktuariów na Ziemi Lubuskiej oraz terenach południowo-zachodniej i północno-zachodniej Polski jest przede wszystkim następstwem uwarunkowań historycznych, bowiem tereny dzisiejszych zachodnich diecezji w Polsce do 1945 roku nie należały do Rzeczypospolitej i były zamieszkiwane przez protestantów, którzy odrzucają kult reliwki oraz łaskami słynących obrazów maryjnych, Pańskich, a także świętych i błogosławionych³. Warto zaznaczyć, że na terenie powstałej w 1972 roku diecezji szczecińsko-kamieńskiej do 1982 roku nie funkcjonowało ani jedno sanktuarium. Aktualnie w archidiecezji szczecińsko-kamieńskiej rejestruje się 13 sanktuariów ustanowionych dekretem miejscowych ordynariuszy, a u genezy ich powstania stała przede wszystkim translokacja kultu oraz rozwój kultu Bożego Miłosierdzia (www.archiwum.szczecin.pl/).

Analizując patronat sanktuariów Kościoła katolickiego obrządku łacińskiego w Polsce należy stwierdzić, że obecnie 80% sanktuariów jest pod patronatem kleru diecezjalnego. Pozostałych 160 sanktuariów znajduje się pod opieką zgromadzeń zakonnych, przy czym w większości tych ośrodków

³ Pomorze Zachodnie należało początkowo do państwa brandenburskiego, a następnie pruskiego.

Rys. 3. Sanktuaria Kościoła katolickiego obrządku łacińskiego w Polsce (stan na 1 września 2016 r.)

Źródło: opracowanie własne

ków pracują zakonnicy (www.zyciezakonne.pl). Na podkreślenie zasługuje również fakt, że przy klasztorach zakonnych funkcjonują największe polskie sanktuaria. I tak, kustoszami sanktuarium Matki Bożej Częstochowskiej na Jasnej Górze są paulini, w Kalwarii Zebrzydowskiej – franciszkanie-bernardyni, na Górze Świętej Anny – franciszkanie-reformaci, w Licheniu – Zgromadzenie Księży Marianów, w sanktuarium Bożego Miłosierdzia w Krakowie-Łagiewnikach – Zgromadzenie Sióstr Matki Bożej Miłosierdzia, w Niepokalanowie – franciszkanie konwentualni, w sanktuarium Matki Bożej Fatimskiej na Krzeptówkach w Zakopanem – pallotyni (Stowarzyszenie Apostolstwa Katolickiego), a na Świętym Krzyżu – oblaci. Zakonnicy lub zakonnice są kustoszami także znaczącej grupy sanktuariów o randze ponaddiecezjalnej i diecezjalnej – wspomnijmy tylko wybrane. Albertynki opiekują się sanktuarium na Kalatówkach oraz sanktuarium *Ecce Homo* św. Brata Alberta w Krakowie, benedyktyнки – sanktuarium maryjnym w Staniątkach, bernardynki – sanktuarium św. Józefa w Krakowie i sanktuarium Matki Bożej Ostrobramskiej w Łodzi, dominikanki – sanktuarium św. Anny w Świętej Annie, karmelitanki bose – sanktuarium Matki Bożej Nieustającej Pomocy w Kaliszu, klaryski – sanktuarium św. Kingi w Starym Sączu, siostry niepokalanki – sanktuarium Matki Bożej Jazłowieckiej w Szymanowie, norbertanki – sanktuarium Męki Pańskiej w Imbramowicach. Bracia Mniejsi Franciszkanie opiekują się ponad 50 sanktuariami w Polsce, w tym największymi sanktuariami Męki Pańskiej (w Kalwarii Zebrzydowskiej, Kalwarii Paclawskiej, Wambierzycach, Wejherowie, Pakości, Alwernii, Serpelicach i na Górze Świętej Anny) oraz sanktuariami maryjnymi między innymi w Głogówku, Gnieźnie, Hrubieszowie, Kalwarii Zebrzydowskiej, Kalwarii Paclawskiej, Kazimierzu Dolnym, Krakowie, Krośnie, Leżajsku, Pilicy, Piotrkowie Trybunalskim, Pińczowie, Poznaniu, Rychwałdzie, Rzeszowie, Sanoku, Skępym, Wambierzycach, Wejherowie, Wieliczce (MRÓZ 2010). Bonifratrzy są opiekunami sanktuariów w Krakowie i Łodzi, cystersi sanktuariów Krzyża Świętego w Krakowie-Mogile, sanktuarium maryjnego w Szczyrzycu oraz sanktuarium bł. Wincentego Kadłubka w Jędrzejowie, księża filipini w Gostyniu i w Studziennej, dominikanie pracują w sanktuariach maryjnych w Gidlach, Borku Starym, Tarnobrzegu, Jarosławiu, Zakopanem-Wiktorówkach oraz w Krakowie, jezuita w sanktuarium Serca Jezusa Miłosiernego w Kaliszu oraz w sanktuariach maryjnych w Starej Wsi, Świętej Lipce i w Warszawie, Kanonicy Regularni Laterańscy w Gietrzwałdzie, karmelici bosci w Czernej, Wadowicach i Piotrkowicach, karmelici trzewickowi w Oborach, Pilźnie, Krakowie i Woli Gułowskiej, marianie w Stoczku Klasztornym i na Górze Kalwarii, Misjonarze Świętej Rodziny

w najstarszym polskim sanktuarium maryjnym w Górze Klasztornej, oblaci w Kodniu i w Markowicach, orioniści w Rokitnie, paulini w Biechowie, Brdowie, Starej Błotnicy, Leśnej Podlaskiej, Leśniowie, Krakowie-Skalce, Wielgomłynach i w Wieruszowie, pallotyni w Dolinie Miłosierdzia w Częstochowie, sanktuarium Miłosierdzia Bożego w Ożarowie Mazowieckim oraz w sanktuariach maryjnych w Hodyszewie, Czarnej i Sierpcu, redemptoryści w Krakowie, Toruniu, Tuchowie, Bardzie Śląskim i we Wrocławiu, salezianie w Czerwieńsku nad Wisłą, Kawnicach, Oświęcimiu, Przyłękowie, Różanymstoku i w Szczyrku, zaś saletyni w sanktuarium Pana Jezusa Ukrzyżowanego w Kobylance i sanktuariach maryjnych w Dębowcu i w Gdańsku-Sobieszowie.

Ranga sanktuariów w Polsce

Kodeks prawa kanonicznego ze względu na terytorialny zasięg oddziaływania duszpasterskiego sanktuarium oraz praktykę wiernych pielgrzymujących do danego sanktuarium wydziela trzy kategorie sanktuariów: sanktuaria międzynarodowe, krajowe i diecezjalne (*Kodeks prawa kanonicznego*).

Aby sanktuarium mogło nazywać się narodowym, musi otrzymać aprobatę Konferencji Episkopatu, aby mogło nazywać się międzynarodowym, wymagana jest aprobata Stolicy Świętej.

Sanktuaria diecezjalne podległe są natomiast ordynariuszowi miejsca.

Zgodnie z kanonami *Kodeksu prawa kanonicznego* tylko dwa sanktuaria w Polsce posiadają status sanktuarium międzynarodowego, potwierdzone stosownym dekretem przez Kongregację ds. Duchowieństwa. Są to: sanktuarium św. Jadwigi Śląskiej w Trzebnicy (dekret z 24 stycznia 2007 r.) oraz sanktuarium św. Anny Matki Najświętszej Maryi Panny na Górze Świętej Anny (dekret z 26 sierpnia 2015 r. – www.swanna.com.pl). Ciekawostką jest również fakt podniesienia do rangi sanktuarium międzynarodowego – sanktuarium Matki Bożej Bolesnej w Starym Wielisławiu, czego dokonał stosownym dekretem metropolita wrocławski, ks. kard. Henryk Gulbinowicz 16 września 2001 roku. Biorąc jednak pod uwagę kanon 1231 *Kodeksu prawa kanonicznego* sanktuarium w Starym Wielisławiu nie można zakwalifikować do rangi międzynarodowej. Z kolei jedynym sanktuarium w Polsce, które uzyskało statut sanktuarium narodowego, zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu Polski zgodnie z przepisami kanonu 1231 *Kodeksu prawa kanonicznego* jest sanktuarium św. Andrzeja Boboli w Warszawie.

A. JACKOWSKI, I. SOŁJAN oraz E. BILSKA-WODECKA (1999), uwzględnivszy zasięg oddziaływania ośrodka pielgrzymkowego, wielkość ruchu pielgrzymkowego oraz aktywność duszpasterską, wyróżnili sanktuaria o randze światowej, międzynarodowej, krajowej, ponadregionalnej, regionalnej (diecezjalnej) i lokalnej. Autor prezentowanego opracowania uznał za stosowne przyjęcie w analizie pięć grup sanktuariów ze względu na zasięg przestrzenny oddziaływania, a także nazw „ponaddiecezjalny” w zamian za „ponadregionalny” i „diecezjalny” zamiast „regionalny”, ponieważ w trakcie prowadzonych badań terenowych tak przyjęta terminologia okazała się bardziej precyzyjna w określeniu zasięgu przestrzennego oddziaływania badanych sanktuariów. Analizowane ośrodki pielgrzymkowe można zatem sklasyfikować do poniżej wymienionych grup:

1. Sanktuaria o randze międzynarodowej – najważniejsze centra pątnicze na świecie, które swym zasięgiem oddziaływania wykraczają poza granice macierzystego kontynentu; ranga tych sanktuariów wynika z tradycji pielgrzymowania i walorów historycznych lub też z ponadczasowego i szczególnego charakteru przekazywanych w nich orędzi. W Polsce jest dziewięć sanktuariów o randze międzynarodowej: sanktuarium Matki Bożej Częstochowskiej na Jasnej Górze, sanktuarium Bożego Miłosierdzia w Krakowie-Łagiewnikach (ogłoszone w 2002 r. przez św. Jana Pawła II światowym centrum kultu Bożego Miłosierdzia), sanktuarium Męki Pańskiej i Matki Bożej Kalwaryjskiej w Kalwarii Zebrzydowskiej, sanktuarium św. Maksymiliana Marii Kolbego w Niepokalanowie, sanktuarium św. Anny na Górze Świętej Anny, sanktuarium bł. ks. Jerzego Popiełuszki w Warszawie, sanktuarium Matki Bożej Fatimskiej w Zakopanem-Krzęptówkach, sanktuarium Matki Bożej Bolesnej Królowej Polski w Licheniu oraz Wadowice – miasto urodzin św. Jana Pawła II.

W 2015 roku wymienione sanktuaria odwiedziło w sumie ponad 11 mln osób (rys. 4).

2. Sanktuaria o randze krajowej – zasięg ich oddziaływania obejmuje obszar Polski, a działalność duszpasterska realizowana jest w nich co najmniej na szczeblu archidiecezjalnym. Obecnie rangę krajową w Polsce mają: sanktuarium Relikwii Drzewa Krzyża Świętego na Świętym Krzyżu, sanktuarium św. Wojciecha w Gnieźnie i sanktuarium Matki Bożej Piekarskiej w Piekarach Śląskich.

3. Sanktuaria o randze ponaddiecezjalnej (ponadregionalnej) – sanktuaria o oddziaływaniu przestrzennym przekraczającym granice macierzystej diecezji. Są to zazwyczaj główne miejsca pielgrzymkowe danego regionu, w których ponad 50% zarejestrowanych grup pątniczych nie pochodzi z ma-

ka, Leśniów, Leżajsk, Ludźmierz, Kalwaria Paclawska, Kraków-Mogiła, Myślibórz, Obory, Pakość, Płock, Pszów, Radecznica, Rokitno, Rostkowo, Różanystok, Rywałd Królewski, Sianowo, Sierpc, Skępe, Skrzatusz, Sokółka, Stary Sącz, Studzieniczna, Swarzewo, Szczecin, Stoczek Warmiński, Szczyrk, Święta Lipka, Trzebnica, Tuchów, Wambierzyce, Wąwolnica, Wejherowo, Zakopane-Wiktorówki i Zakopane-Kalatówki.

4. Sanktuaria o randze diecezjalnej (regionalnej) – ośrodki pielgrzymkowe o zasięgu ograniczonym do macierzystej diecezji, do których niemal wszystkie pielgrzymki przybywają z odległości do 100 km i w których realizuje się diecezjalne programy duszpasterskie (do tej grupy zalicza się ponad 250 sanktuariów).

5. Sanktuaria o randze lokalnej (dekanalnej) – których zasięg nie przekracza granic dekanatu; zdecydowana większość pielgrzymek przybywa tu z odległości 10–15 km (JACKOWSKI 2003). Jest to najliczniejsza grupa sanktuariów w Polsce, która liczy ponad 400 ośrodków pielgrzymkowych.

Zakończenie

Współczesna sieć sanktuariów w Polsce jest dziedzictwem wielowiekowej tradycji, a tworzą ją sanktuaria maryjne, sanktuaria świętych i błogosławionych oraz sanktuaria Pańskie. Sieć ta każdego roku powiększa się o nowe sanktuaria i szlaki pielgrzymkowe, które przyciągają tysiące pątników. Należy przypuszczać, że proces powstawania nowych sanktuariów w najbliższym czasie nie osłabnie, a wpływ na to będzie miał przede wszystkim rozwój kultu wyniesionych do chwały ołtarzy Polek i Polaków, renesans kultu świętych i błogosławionych „popularnych” w średniowieczu, rozwój szlaków pielgrzymkowych oraz powrót do tradycji pieszego pielgrzymowania. Należy również przypuszczać, że najbliższe lata przyniosą wzrost ruchu pątniczego zarówno w najważniejszych centrach pielgrzymkowych, jak i regionalnych oraz lokalnych sanktuariach w Polsce. Już dzisiaj można oszacować, że w obecnym – 2016 roku – liczba pielgrzymów w sanktuariach o randze międzynarodowej przekroczy 13 mln odwiedzających, na co wpływ miały obchody w diecezjach, a następnie w samym Krakowie Świątowych Dni Młodości oraz trwający od 8 grudnia 2015 roku do 20 listopada 2016 roku Nadzwyczajny Rok Miłosierdzia. Na odpowiedź na pytanie: czy Polska w najbliższych latach umocni w świecie pozycję kraju wiodącego pod względem migracji pielgrzymkowych? – trzeba będzie pocze-

kać. Wydaje się jednak, że Światowe Dni Młodzieży w Krakowie dostarczyły licznych pozytywnych argumentów, aby tak się stało.

BIBLIOGRAFIA

- BAGIŃSKI R., KAMIŃSKI J. OPALIŃSKI T. (red.), 2012, *Sanktuaria miejsce pielgrzymkowe diecezji płockiej*, Płocki Instytut Wydawniczy, Płock.
- BILSKA-WODECKA E., MRÓZ F., 2005, *Sanktuaria Pańskie. Zarys problematyki*, [w:] E. Bilaska-Wodecka, I. Sołjan (red.), *Pielgrzymki a sakralizacja przestrzeni*, „Peregrinus Cracoviensis”, 16, s. 115–128.
- DATKO A., 1986, *Powstanie i wartość sanktuariów maryjnych w Polsce*, „Jasna Góra”, 3, s. 14–16.
- DATKO A., 2014, *Sanktuaria i pielgrzymki*, [w:] *Kościół katolicki w Polsce 1991–2011. Rocznik statystyczny*, Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC i Główny Urząd Statystyczny, s. 220–230.
- DUDZIAK J., 1983, *Prawno-kanoniczna koncepcja sanktuarium*, „Tarnowskie Studia Teologiczne”, 9, s. 60–74.
- Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii. Zasady i wskazania*, 2003, Wyd. Pallottinum, Poznań.
- GACH P.P., 2003, *Typologia i znaczenie ośrodków pielgrzymkowych na ziemiach polskich w XIX wieku*, [w:] J. Bergier, J. Żbikowski (red.), *Turystyka a religia*, Wyd. PWSZ w Białej Podlaskiej, Biała Podlaska.
- JACKOWSKI A., 2003, *Święta przestrzeń świata. Podstawy geografii religii*, Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- JACKOWSKI A., SOŁJAN I., BILSKA-WODECKA E., 1999, *Religie świata. Szlaki pielgrzymkowe*, [w:] *Wielka encyklopedia geografii świata*, t. 15, Wyd. Kurpisz, Poznań.
- JOUGAN A., 1992, *Słownik kościelny łacińsko-polski*, Wyd. Archidiecezji Warszawskiej, Warszawa. *Kodeks prawa kanonicznego* (przekład polski zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu), 1984, Wyd. Pallottinum, Poznań.
- KUMOR B.S., 1998, *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, t. I, Wyd. św. Stanisława BM Archidiecezji Krakowskiej, Kraków.
- MRÓZ F., 2008, *Geneza i funkcjonowanie sanktuariów Miłosierdzia Bożego w Polsce*, „Peregrinus Cracoviensis”, 19, s. 47–72.
- MRÓZ F., 2010, *Sanktuaria Pańskie prowadzone przez Braci Mniejszych w Polsce*, „Kościół w Polsce”, 9, s. 61–113.
- MRÓZ F., MRÓZ Ł., 2012, *Sanktuaria i ośrodki pielgrzymkowe na Pogórzu Dynowskim – geneza i funkcjonowanie*, [w:] J. Krupa, T. Soliński (red.), *Ochrona środowiska w aspekcie zrównoważonego rozwoju społeczno-gospodarczego Pogórza Dynowskiego*, Związek Gmin Turystycznych Pogórza Dynowskiego, Dynów, s. 125–149.
- MRÓZ F., MRÓZ Ł., 2012, *Koronacje papieskie (na mocy dekretu Stolicy Apostolskiej) wizerunków Najświętszej Maryi Panny w Polsce w latach 1990–2011*, „Peregrinus Cracoviensis”, 23, s. 31–50.
- SOŁJAN I., 2002, *Ośrodki kultu maryjnego w Karpatach Polskich (1772–1992)*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków.
- WITKOWSKA A., 1996, *Uroczyste koronacje wizerunków maryjnych na ziemiach polskich w latach 1717–1992*, [w:] A. Jackowski, A. Witkowska, S.Z. Jabłoński, I. Sołjan, E. Bilaska (red.), *Przestrzeń i sacrum. Geografia kultury religijnej w Polsce i jej przemiany w okresie od XVII do XX w. na przykładzie ośrodków kultu i migracji pielgrzymkowych*, Instytut Geografii UJ, Kraków, s. 87–103.

- www.archiwum.szczecin.pl/admin/pliki/73_Sanktuaria%20maryjne%20na%20Pomorzu%20Zachodnim.pdf; 1.08.2016.
- www.archwarmia.pl/archidiecezja/bazyliki-i-sanktuaria/; 30.07.2016.
- www.bonifratrzy.pl/uroczystosc-ukoronowania-obrazu-swietej-rodziny-salus-infirorum; 3.08.2016.
- www.currenda.diecezja.tarnow.pl/archiwum/archiwum.php; 3.08.2016.
- www.gazetakrakowska.pl/swiatowe-dni-mlodziezy-2016/a/sdm-organizatorzy-na-mszy-w-brzegach-bylo-25-mln-wiarnych-zdjecia,10463928/; 1.08.2016.
- www.kosciol.wiara.pl/doc/3318774.SDM-Odrobina-statystyk; 1.08.2016.
- www.krakow2016.com/bp-damian-muskus-koordynator-generalny-sdm-3-miliony-pielgrzymow-uczestniczylo-we-mszy-poslania-na-campus-misericordia; 1.08.2016.
- www.opoka.org.pl/biblioteka/T/TH/THO/25jp/turek_kanonizacje.html; 1.08.2016.
- www.swanna.com.pl/pdf/dekret.pdf; 30.07.2016.
- www.w2.vatican.va/content/francesco/pl/bulls/documents/papa-francesco_bolla_20150411_misericordiae-vultus.html; 1.08.2016.
- www.zyciezakonne.pl/informator/sanktuaria-zakonne/; 1.08.2016.